

YU ISSN 0350-185x

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XXXVIII

Уређивачки одбор:

*др Даринка Горџан-Премк, др Ирена Грицкай, др Милка Ивић, др Павле Ивић,
др Радослав Кайичић, Блаже Конески, др Тине Логар, др Александар Младеновић,
др Асим Пецо, др Миџар Пешикан, др Живојин Сјанојчић, др Драго Ђујић*

Главни уредник
МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД
1982

FAKTORI KOJI UTIČU NA RAZVOJ VOKALA U SLOVENSKIM JEZICIMA*

Ovaj je rad zamišljen kao prilog dijahroničnoj tipologiji slovenskih jezika. Naravno, svako istraživanje u tom pravcu implicira svest o tome da lingvistička tipologija može imati i dijahroničnu dimenziju. Jezici mogu biti slični ili različiti ne samo po svojim strukturalnim obeležjima u datom trenutku, već i po promenama kroz koje su prošli. Logično je pretpostaviti, i obično se smatra, da te promene u velikoj meri zavise od sistema u čijem su krilu nastale, a očigledno je da i one same bitno utiču na fizionomiju sistema u narednom periodu. Ova dva kauzaliteta uzeta skupa davala bi spregu uzajamnog uslovljavanja sinhroničnih i dijahroničnih činjenica. Ipak, tek predstoji zadatak da se konkretnim istraživanjima rasvetli pitanje u kojoj su meri promene u jeziku predodređene odlikama ishodišnih sistema. Razume se, neke su promene nemoguće ako se pođe od određenih strukturalnih situacija. Tako na primer vokalski kvantitet ne može uticati na razvoj vokalizma u jezicima gde takvog kvantiteta nema. Razmatranje velikog broja primera odnosa između ishodišnih struktura i ostvarenih procesa moglo bi doprineti jasnijim saznanjima o eventualnoj determinisanosti puteva razvitka tamo gde je izbor različitih puteva (bar teorijski) moguć.

Kad je reč o strukturalnoj uslovljenosti pravca razvoja, jedno od najvažnijih pitanja jeste: koje se činjenice iz oblasti sinhronične tipologije pokazuju relevantnim i na sinhroničnom planu, tj. utiču na promene u sistemu. Tu iskrsava i značajno pitanje o mogućoj ulozi subfonematskih pojava, koje lingvistička tipologija ponekad zanemaruje, ali koje se ipak često prefonologiziraju u fonološki relevantne opozicije.

Razmatranje tipološke situacije u slovenskim jezicima može dati određen doprinos u rečenom pravcu; razume se da bi bilo korisno na sličan način razgledati i razvoj u drugim jezičkim grupama. Uostalom, dobro je poznato da tipologija ima i svoj konfrontacioni („kontrastivni“) aspekt. Kakve su npr. odlike slovenskih jezika u oblasti dijahronične tipologije u poređenju sa germanskim jezicima, ili sa romanskim, ili s novogrčkim (u perspektivi razvoja od helenističke koine naovamo), ili sa uralskim jezičkim krugom, ili s porodicom bantu jezika, itd.? Istovremeno, konfrontacija je moguća i potrebna i

* Referat pripremljen za IX međunarodni kongres slavista (Kijev, 1983).

unutar svake jezičke grupe. Koje su npr. karakteristike svakog od slovenskih jezika u međusobnom poređenju u datoj oblasti dijahronične tipologije?

Naravno, sve ovo nisu sasvim nove stvari, bez obzira na to što one — koliko je meni poznato — u dosadašnjoj literaturi nisu bile izložene na način koji je primenjen u ovom izlaganju, čija ambicija nije da otkrije neke nepoznate horizonte, već da doprinese kristalizaciji i širenju svesti o određenim odnosima i problemima i da pruži skroman prilog širem i sistematičnijem istraživanju u opisanom pravcu.

Razvoj vokalizma u slovenskim jezicima je veoma privlačno polje za proučavanje dijahronične tipologije, prvenstveno zbog dalekosežnih razlika koje u ovoj oblasti postoje između raznih slovenskih jezika i dijalekata. Istina, jedna je činjenica zajednička svim slovenskim idiomima: razvoj vokalizma u periodu od raskida praslovenske zajednice išao je pretežno u pravcu uprošćavanja sistema.

Ishodišni sistem (koji možemo označiti kao pozni praslovenski, uz izvesne inovacije zajedničke svim pojedinim slovenskim jezicima u njihovoj najranijoj fazi) bio je veoma složen:¹

(u zapadnoslov. i južnoslov. jezicima)

i	y	u						
ь	ѣ					ꙗ'	ꙗ	
e		o	+ e	o	+			
ě	a					ꙗ'	ꙗ	

Svi ovi vokali (odnosno tačnije, slogovna jezgra, budući da su slogovne likvide vokali samo u funkcionalnom smislu) mogli su biti naglašeni i nena-
glašeni. Isto tako, oni su mogli biti nosioci distinktivnog tona, a u najvećem delu dijalekata skoro svi oni razvili su i kvantitetske opozicije.

Ovakav sistem nastao je u poznoj fazi istorije praslovenskog jezika i u periodu njegovog raspadanja, u rezultatu triju procesa: monoftongizacije diftonga, prefonologizacije kvantiteta u vokalski kvalitet i, posle toga, igre pozicionih skraćivanja i duženja, koja je otvorila vrata sekundarnim kvantitetskim opozicijama. Tako nastali sistem bio je očigledno preopterećen. Čim je stvoren, ili možda još *in statu nascendi*, on je svugde bio zahvaćen krupnim promenama koje su vodile uprošćavanju. Međutim, konkretni putevi ostvarenja ove tendencije bili su veoma različiti. Možda više nego išta drugo, nepodudaranja u modalitetima procesa uprošćavanja vokalizma uticala su na nastanak postojećih razlika među današnjim slovenskim jezicima.

¹ Ovdje pokazani sistem rekonstruiše se poređenjem slovenskih jezika, a gotovo u celini zasvedočen je u staroslovenskim tekstovima. To ipak ne implicira da su sve te jedinice svugde obavezno bile foneme, a pogotovu ne da su nam njihove fonetske realizacije uvek dobro poznate. U svakom slučaju, to su jedinice od kojih polazi kasniji razvoj. Tako, npr., rezultati tog razvoja jasno upućuju na *e* i *o*, a ne na sekvence vokal + N. Isto vredi i za slogovne likvide (osim u istočnoslovenskom, gde su ishodišne vrednosti *er*, *er*, *el* i *el*).

Ipak, i u ogromnoj raznovrsnosti razvoja vokalizma u slovenskom jeziku svetlu može se zapaziti jedna konstanta. To je različita sudbina dveju skupina vokala, od kojih jedne možemo uslovno nazvati klasičnim (*i e a o u*), a druge specifično slovenskim (*y ɔ ɛ ɛ̃ ɛ̂ ɛ̄ ɛ̆ ɛ̈ ɛ̊ ɛ̋ ɛ̌ ɛ̍ ɛ̎ ɛ̏ ɛ̐ ɛ̑ ɛ̒ ɛ̓ ɛ̔ ɛ̕ ɛ̖ ɛ̗ ɛ̘ ɛ̙ ɛ̚ ɛ̛ ɛ̜ ɛ̝ ɛ̞ ɛ̟ ɛ̠ ɛ̡ ɛ̢ ɛ̣ ɛ̤ ɛ̥ ɛ̦ ɛ̧ ɛ̨ ɛ̩ ɛ̪ ɛ̫ ɛ̬ ɛ̭ ɛ̮ ɛ̯ ɛ̰ ɛ̱ ɛ̲ ɛ̳ ɛ̴ ɛ̵ ɛ̶ ɛ̷ ɛ̸ ɛ̹ ɛ̺ ɛ̻ ɛ̼ ɛ̽ ɛ̾ ɛ̿*), a takođe i slogovne likvide). Vokali iz prve grupe po pravilu su svi očuvani u svim slovenskim dijalektima, dok je inventar vokala druge grupe svugde bitno smanjen; na velikom delu slovenskog područja čak nije sačuvan nijedan od tih vokala. Oni su iščezavali iz sistema jednačeci se s nekim drugim vokalom, u većini slučajeva s nekim od klasičnih, i to po pravilu tako da rezultati jednačenja imaju glasovnu vrednost klasičnog vokala. Značajno je i to da se klasični vokali po pravilu nisu jednačili među sobom, osim pod posebnim uslovima, npr. akcenatskim ili kvantitetskim, pri čemu su obe foneme nastavljale da koegzistiraju u sistemu. Nije teško uočiti uzroke različitoj vitalnosti jedinica iz navedenih dveju kategorija. Vokali koje smo nazvali klasičnim artikulaciono su jednostavni i relativno najmanje markirani. Uz to oni kao sistem predstavljaju veoma povoljnu soluciju sa gledišta funkcije jezika kao komunikacionog sistema: rastojanje između njih dovoljno je da obezbedi jasno razlikovanje u izgovoru i percepciji, a njihov broj (pet), iako nije visok, osigurava vokalizmu značajnu ulogu u mehanizmu fonološkog sistema. Nije slučaj što većina jezika sveta ima sve te vokale, i što mnogi jezici, među njima latinski, japanski, novogrčki, španski i pojedini slovenski imaju s a m o t e vokale (ovde je reč o monoftonzima). Od svih tipova vokalskog inventara u svetlu ovaj je svakako najrasprostranjeniji.

Posmatranje sudbine specifičnih slovenskih vokala daje povoda za izvesne opservacije, npr.:

1) Nigde se nisu sačuvali kao (različite) foneme *i* i *ɔ* i *ɛ̃*. Tamo gde postoji fonema „poluglas” (*ə* ili sl.), i gde ona potiče od *ɔ* odn. *ɛ̃*, radi se o refleksu izjednačenih *ɔ* i *ɛ̃*, ili samo *ɛ̃*.

2) Nigde nisu sačuvana dva slogovna *r*, ni dva slogovna *l*. Postojanje *r* odn. *l* u sistemu implicira jednačenje starih *r'* i *r*, odnosno *l'* i *l*.

3) Od dveju slogovnih likvida *r* se pokazalo mnogo vitalnijim. Postojanje *l* u nekom govoru implicira postojanje *l̥*, ali ima mnogo područja gde se javlja samo *l̥*.

4) Tamo gde je *r* izgubilo fonološki status, njegov je refleks uvek sekvenca u kojoj se nalaze konsonant *r* i neki od vokala, dakle *rV* ili *Vr*. Međutim, *l̥* je moglo davati (na slovenskom jugu) i vokal bez likvide.

5) Vokali *ɔ* i *ɛ̃*, iako potiču od (kratkih) *i* i *u*, nigde se nisu jednačili sa *i* i *u* (osim poziciono, u vezi sa *j* ili *w*, ili posredno, u procesima kao *ɔ > e > i* ili *ɛ̃ > o > u*).

6) Vokal *ɛ̃* se po pravilu nije jednačio sa svojim prvobitnim kvantitetskim parnjakom, *y* (osim pod posebnim uslovima, npr. u određenom konsonantskom susedstvu).

7) Samo *y* se nije kretalo u pravcu *u*, od kojeg potiče, nego u pravcu *i* (činjenice pod 5—7 značajne su i zato što se radi o ireverzibilnosti izvesnih praslovenskih promena).

8) Dok *a* u velikoj većini slovenskih dijalekata zadržava svoju poziciju niskog vokala, *ě* se gotovo svuda bar u nekim položajima kreće ka srednjim ili visokim vrednostima u prednjem vokalskom redu, što dovodi do čestih jednačenja sa *e* ili čak sa *i*.

Procesi jednačenja vokalskih fonema bili su u načelu dvojaki: ili su se te foneme jednačile bez ostatka, npr. *o* i *u* u ruskom, ili je ostajao trag razlike u prethodnom konsonantu (npr. *i* i *y*, ili *e* i *a* u ruskom). Treći, ređe zastupljen tip je jednačenje neke foneme sa sekvencom drugih fonema, kao u srpsko-hrvatskom ijekavskom *ě* > *je* ili *i(j)e*.

Retki su slovenski dijalekti čiji se razvoj u oblasti vokalizma može opisati jednostavno kao skup procesa jednačenja. Takav je npr. kosovsko-rešavski dijalekat srpskohrvatskog jezika:

y > *i*
ь, ъ > *a*
ě, е > *e*
o, њ', њ > *u*
г' > *г*

Uprošćavanje sistema tu je išlo najdirektnijim putem. Ovakvih primera ima još, ali samo sa srpskohrvatskog područja. U drugim srpskohrvatskim dijalektima i u svim ostalim slovenskim jezicima zbivanja su imala složeniji vid. Uz slučajeve jednačenja dveju fonema nezavisno od položaja tamo se javljaju i primeri rascepljenja pojedinih fonema, najčešće udruženog s jednačenjima, ali poziciono uslovljenim. Tako se *ě* u poljskom i istočnobugarškom u jednim položajima izjednačilo sa *a*, a u drugima sa *e*.

U glavini srpskohrvatskih i makedonskih dijalekata razvoj se ograničio na promene kod specifičnih slovenskih vokala. Međutim, u drugim jezicima zahvaćeni su i klasični vokali. Oni se nikad ne jednače među sobom u svim položajima, ali često podležu promenama pod određenim glasovnim uslovima, što se svodi na rascepljenje date foneme. Ipak pri tom jedan od rezultata rascepljenja čuva svoju fonološku individualnost. Kao primer možemo navesti sudbinu *o* u mnogim slovenačkim dijalektima, koje se pod silaznim akcentom izjednačilo sa *u*, ali je *o* u drugim položajima ostalo neizjednačeno sa bilo kojim drugim klasičnim vokalom.² Udeo ovakvih promena u raznim slovenskim dijalektima je različit. Kao primer za njihovu veliku ulogu može se

² Može se s pravom staviti primedba da dugo i kratko *o* ni pre opisanih promena nisu bili članovi iste foneme, budući da je između njih postojala kvantitetska opozicija. Sa gledišta funkcionisanja sistema kao celine, taj prigovor zaista stoji. Međutim, ovde je reč o vokalizmu determinisanom inherentnim vokalskim osobinama. Stoga moramo poći od činjenice da su npr. *ō* i *o* povezani istim vokalskim kvalitetom, što ne važi i za rezultate razvoja *ō* > *ū*, *o* = *o*. Na sličan način, jednakim vokalskim kvalitetom povezane su i druge vokalske vrednosti koje se razlikuju samo prozodijski, npr. akcentovano i neakcentovano *a*, ili *ě* pod uzlaznim i pod silaznim tonom, itd.

navesti češki književni jezik, u kojem se ogledaju sledeća rascepljenja vokalskih fonema:

1. *u* iza mekih konsonanata $> i$,
dugo *u* u drugim položajima $> ou$,
inače je *u* ostalo neizmenjeno;
2. iste promene zahvatile su i *u* kao refleks o ;
3. $\bar{o} > \bar{u}$,
kratko *o* ostalo je neizmenjeno;
4. dugo $\bar{e} > \bar{i}$,
kratko $\bar{e} > je, 'e$;
5. dugo *a* iza mekog konsonanta dalo je *i*,
kratko *a* između dva meka konsonanta ili u finalnom položaju iza mekog konsonanta ili ispred *j* $> e$,
inače je *a* ostalo neizmenjeno;
6. iste promene zahvatile su i *a* kao refleks e .

Ovakva situacija predstavlja svojevrstan antipod pomenutom razvoju u kosovsko-resavskom dijalektu. Na raznim stranama severnoslovenske teritorije mogu se naći govori (npr. kašupski i neki moravski) u kojima su čak svi klasični vokali doživeli fonološko rascepljenje.

Dalje izlaganje u ovom referatu usredsrediće se na pitanje: koji faktori utiču na rascepljenje vokalskih fonema. Neki od tih faktora (kvantitet vokala, prethodni konsonant, konsonant koji sledi, položaj na kraju reči) već su bili pomenuti. Sada ćemo sistematičnije pristupiti razmatranju tih faktora, kao i drugih koji su takođe igrali ulogu. Osnovna klasifikacija daje dvojni podelu:

I. prozodijski faktori,

II. pozicioni faktori.

Među faktorima iz prve kategorije javljaju se sva tri prozodijska fenomena koji mogu biti distinktivni u slovenskom jezičkom svetu: 1) akcenat, 2) kvantitet, i 3) ton.

I 1. Akcenat je uticao na rascepljenje pojedinih vokala u svim jezicima gde je akcenat distinktivan, a naročito u jezicima gde je akcenat jedini distinktivan prozodijski fenomen. Pri tom su te pojave izrazitije zastupljene u beloruskom jeziku i u južnoruskim, srednjoruskim i istočnobugarskim dijalektima nego u severnoruskim, ukrajinskim, zapadnobugarskim, istočnomakedonskim i jugoistočnim srpskohrvatskim govorima. Među slovenačkim i severozapadnim srpskohrvatskim govorima s akcentom kao jedinim distinktivnim fenomenom u prozodiji postoji u ovom pogledu velika neujednačenost.

U stvari, promene ovde ne izaziva direktno akcenat, već neakcentovanost, koja sužava mogućnost distinkcije između vokala, tako da se u tom položaju jednače pojedini vokali, npr. *o* i *a* u istočnoslovenskoj zoni akanja. Na taj način svaki put nastaje razlika između bogatijeg vokalskog inventara

pod akcentom, u položaju maksimalne distinkcije, i siromašnijeg nenaglašenog vokalizma. Tako u srpskohrvatskom govoru Sluma u Istri nalazimo:

Pod akcentom		Van akcenta	
i	u		
ɛ	o	i ^e	u ^o
e	o	ɛ	a
ɛ	o		
	a		

Razvoj vezan za akcenat (tj. za neakcentovanost) može se naći samo u dijalektima gde je akcenat i danas distinktivan. Tamo gde je praslovenski akcenat iščezao iz sistema kao distinktivan fenomen nema traga nekog njegovog uticaja u ranijoj episi.

U dijalektima raznih jezika zatičemo razlike između predakcenatskog i posleakcenatskog inventara. U takvim slučajevima obično je veća mogućnost distinkcije na strani položaja iza akcenta. Tako je npr. u nekim srpskohrvatskim istarskim govorima i u govoru Galipoljskih Srba; u ruskom jeziku ovakvoj situaciji doprinose i morfološke okolnosti. U slovenačkom govoru Valburge kod Ljubljane ispred akcenta se razlikuju tri vokala (*i ə u*), a iza akcenta šest (*i e ə a u o*). U slovenačkom govoru Sv. Križa u Italiji položaj maksimalne distinkcije neakcentovanih vokala je sam kraj reči, dakle otvoreni poslednji slog, gde se čuva razlika između kontinuanata *i, ɛ, ě, a* i *u*, koji su inače van akcenta po pravilu izjednačeni u vrednosti ə. Ovaj je odnos doveden do krajnosti u govoru sela Potoče u slovenačkoj Koruškoj, gde se ispred akcenta javlja samo jedan vokal, ə, koji je rezultat neutralizacije svih vokalskih distinkcija u tom položaju, dok se na kraju reči javlja pet raznih neakcentovanih vokala (*ɛ e ə o o*). Sve je ovo utoliko značajnije što je u slovenskim jezicima (a uglavnom i u drugim) krajnji deo reči podložniji redukcijama nego početni, tako da su apokope i sinkope vokala tu mnogo češće nego bliže početku reči, a i akcenatska prenošenja u slovenskim jezicima mnogo su češće regresivna nego progresivna, u čemu se takođe ogleda težnja ka jačanju početnog dela reči na račun onoga bliže kraju.³ Uzrok boljem čuvanju vokalskih razlika u završnom delu reči u slovenskim jezicima treba tražiti u visokoj funkcionalnoj opterećenosti vokala u tom položaju, koji predstavljaju glavni oslonac mehanizma fleksije. Tako bi npr. svodenje svih finalnih vokala na ə u paradigrama tipa *baba* značilo izjednačenje gotovo svih padeža jednine i množine.

I 2. Kvantitet je uticao na formiranje vokalskih sistema u svim slovenskim jezicima gde kvantitetske distinkcije i danas žive (srpskohrvatski, slovenački, češki i slovački), ali i u poljskom, lužičkim jezicima i ukrajinskom,

³ Interesantno je da je u slovenačkom jeziku ispadanje samoglasnika vrlo često i u slogovima prad akcentom, i da je u tom jeziku još vrlo rano izvršeno progresivno akcenatsko prenošenje u velikom broju primera: svi silazni akcenti, kratki i dugi, preneti su sa prvog na drugi slog.

gde danas više nema takvih distinkcija. Poljsko *pochylenie* ($\bar{o} > \rho$, u ; $\bar{a} > \hat{a}$, o ; $\bar{e} > \epsilon$, y , i uz čuvanje vrednosti kratkih o , a i e ; upor. i $\bar{e} > ' \rho$ i kratko $\rho > \epsilon$) po svojoj suštini je proces sličan onome koji se u svoje vreme odigrao u poznom praslovenskom, gde su dugi i kratki vokali ishodišnog četvorovokalskog sistema dali različite reflekse (pod dužinom $i y \bar{e} a$, pod kratkoćom $o \bar{z} e o$). Isto tako, u gornjolужиčkom su e i o dali zatvorenije reflekse pod (u međuvremenu izgubljenom) dužinom nego pod kratkoćom; u donjolужиčkom ovo se odnosi samo na e . Međutim, u ukrajinskom (i južnobeloruskom) razvoj se tiče samo sekundarno produženih e i o u zatvorenom slogu, koji su dali i (*nis*, *lid*), odn. *ie*, *uo* itd. Sličnih slučajeva ima i u onim srpskohrvatskim, slovenačkim, češkim i slovačkim dijalektima koji danas nemaju kvantitetskih distinkcija.

Ovde će biti samo postavljeno pitanje kako treba tumačiti opisanu razliku između ponašanja akcenta i kvantiteta. Ako odbacimo pretpostavku da se radi o slučajnom odnosu, ostala bi dva moguća odgovora:

a) da su u ranoj fazi razvoja slovenskih jezika, dok su svi imali i akcentat i kvantitet kao distinktivne fenomene u svojim fonološkim sistemima, kvantitetske opozicije bile izrazitije ostvarene i vršile jači uticaj na prirodu vokala, ili

b) da je gubitak akcenatskih distinkcija, tamo gde su one izgubljene, po pravilu stariji od gubitka kvantiteta tamo gde je ovaj iščezao, tako da je ovaj drugi imao na raspolaganju duže vreme za delovanje.

Pitanje o tome koji je od ovih odgovora tačan (ili koliki bi bio udeo jednog i drugog u realističnom objašnjenju zbivanja koja su se odigrala) zahtevalo bi posebnu studiju.

Najšire zastupljeni tipovi vokalskih promena vezanih za kvantitet jesu sužavanje ili diftongizacija dugih vokala i otvaranje kratkih.

Iz oblasti sužavanja dugih vokala mogu se navesti, bez pretenzija na iscrpnost, prelaz $\bar{e} > i$ npr. u češkim, poljskim, slovenačkim i ukrajinskim dijalektima, $\bar{o} > u$ na češkom, poljskom, slovenačkom i zapadnosrpskohrvatskom području i $\bar{a} > o$ u mnogim poljskim govorima, ali i ponekim čakavskim. Prilikom ovih promena često su se jednicali rezultati procesa sa vokalom koji se odranije nalazio na tom mestu u sistemu (npr. $*\bar{o}$ sa $*\bar{u}$), ali je na raznim stranama jednačenje izbegnuto razvojem tog drugog vokala (npr. $\bar{o} > u$, ali staro $\bar{u} > ou$, ili $> \bar{u}$).

Nije bez značaja činjenica da je od mogućih smerova zatvaranja \bar{a} iskorišćen samo jedan (u pravcu o), dok pokreti kao $\bar{a} > \bar{o}$ ili $\bar{a} > e$ nisu zastupljeni u slovenskom jezičkom svetu (inače su promene tipa $\bar{a} > \bar{e}$ dobro poznate iz istorije pojedinih jezika, npr. starogrčkog i engleskog).

Diftongizacija dugih vokala najčešće takođe znači njihovo sužavanje. Procesi kao $\bar{e} > ie$, $\bar{o} > uo$, $\bar{a} > ao$ ili oa rašireni su npr. u slovenačkim, srpskohrvatskim i, poljskim govorima, a *ie* i *uo* i na velikom delu beloruskog područja. Međutim, kad je reč o visokim vokalima, diftongizacija predstavlja oblik otvaranja, budući da nedostaje prostor za dalje sužavanje.

Otvaranje kratkih vokala manifestuje se u promenama kao $i > e$ (neki češki govori u Moravskoj, neki slovenački i zapadni srpskohrvatski), $i > \bar{o}$

(slovenački, kašupski), $\ddot{u} > o$ (moravski, slovenački), $\ddot{u} > \vartheta$ (slovenački, kašupski), $\acute{e} > a$ (slovenački), $\delta > a$ (slovenački).

Slovenačko i kašupsko jednačenje \acute{i} i \ddot{u} ($> \vartheta$) ponavlja sudbinu refleksa ranih praslovenskih \acute{i} i \ddot{u} u većini slovenskih jezika, tj. jednačenje dvaju poluglasa.

Zatvaranje kratkih i otvaranje dugih vokala su procesi obični u mnogim jezicima sveta. Pomenimo samo to da su slične pojave vrlo raširene u germanskim jezicima, a da u istoriji romanskog vokalizma bitnu ulogu igraju jednačenja $\acute{i} = \acute{e}$ i $\ddot{u} = \delta$. Doduše, postoji i jedna alternativa prostom pokretu zatvaranja dugih vokala. To je njihovo razmićanje ka krajnjim (visokim i niskim) položajima u vokalskom sistemu, dok kratki vokali ostaju u međuprostoru. Vrlo izrazit slučaj takvog razvoja imamo u praslovenskom, gde i , y \acute{e} i a potiču od dugih vokala, a u , ϑ , e i o od odgovarajućih kratkih:

i	y	
$ь$	$ѣ$	(kurzivom su označeni poreklom dugi vokali)
e	o	
\acute{e}	a	

U vezi s visokim vokalima ovakav razvoj se uklapa u pravilo „zatvaranje dugih, otvaranje kratkih”, ali je kod niskih vokala odnos obrnut. Ipak se u pogledu \acute{a} i \acute{a} slične situacije javljaju i u mađarskom jeziku i nekim holandskim dijalektima, gde nasuprot „čistom” \acute{a} stoji kratki vokal \acute{a} ili sl. Ovakvi primeri nisu obični u slovenskim jezicima (posle praslovenskog perioda). Ipak, u nekim slovenačkim dijalektima $\acute{a} > \vartheta$, uz istovremeno čuvanje vrednosti \acute{a} , dok je u zapadnijem slovenačkom u celini i u delu čakavskih govora ostrva Krka i Cres a refleks poluglasa ušao u tu shemu: $\acute{a} > \acute{a}$, a \acute{a} ostaje bez promene, odnosno kasnije daje e ili o . Treba dodati da je u raznim slovenačkim govorima, kao i u nekim pograničnim srpskohrvatskim u Istri, kratko a dalo e ili e , uz čuvanje vrednosti dugog a . U istom smislu išao je i razvoj poljskog kratkog a ($<$ prasl. \acute{e} , $\acute{\delta}$) u pravcu e .

Tipični odnos „zatvaranje dugih, otvaranje kratkih” može se simbolizovati na sledeći način:

$\uparrow \checkmark$
 $\checkmark \downarrow$

Kad ne bi bilo drugih okolnosti, konsekvencija ovakvog razvoja bila bi da se s prolaženjem vremena u svim jezicima sa fonološkim kvantitetom dugi vokali koncentrišu u najmanjem stepenu otvaranja, dakle da se pretvore u i , u , y , \ddot{u} ili sl., a svi kratki da se rašire do najvećeg stepena otvorenosti (a , \acute{a}), što bi ozbiljno oštetilo distinktivnu funkciju vokalizma u jezičkim sistemima. Ima više uzroka zbog kojih to ipak ne biva:

1) Diftongizacija visokih dugih vokala, pod pritiskom dugih srednjih koji se zatvaraju, rasterećuje zonu najmanje otvorenosti: promene kao $\ddot{u} > ou$, \acute{i} ili $\acute{y} > ei$ obične su u češkom, a javljaju se i u slovenačkim i zapadnim srpskohrvatskim dijalektima (istorija germanskih jezika daje mnoštvo primera

za ovakve diftongizacije). U hanackim govorima češkog jezika ovako nastali dvoglasi $ou < \bar{u}$ i $ei > \bar{y}$ monoftongizirani su u \bar{o} i \bar{e} , čime je postignuta pored ostalog potpuna promena mesta prvobitnih \bar{o} i \bar{u} .

2) Kratki niski vokali teže da se produže. Tako u mnogim čakavskim govorima na jadranskim ostrvima, gde se \bar{a} razvilo u pravcu \bar{o} , kratko akcentovano a van poslednjeg sloga daje novo \bar{a} . U severnijem delu istog areala i diftongizacija $\bar{e} > ie$ i $\bar{o} > uo$ praćena je stvaranjem sekundarnih \bar{e} ($< \bar{e}$) i \bar{o} ($< \bar{o}$) u istim položajima. Sličan proces duženja \bar{a} i (otvorenog) \bar{e} ostvaren je npr. u litavskom jeziku.

3) Visoki dugi vokali mogu se skratiti, što se i dogodilo u prostjejevskom narečju u Moravskoj i u nekim slovenačkim i međumurskim kajkavskim govorima (kao, uostalom, i u mnogim zapadnomadarskim dijalektima i u holandskom jeziku).

Lako je uočiti povezanost procesa pod 2 i 3 sa činjenicom poznatom iz fonetike da je pod inače jednakim uslovima trajanje niskih vokala veće od trajanja visokih.

Opisani procesi iziskuju da se dopuni malopre izneseni dijagram:

Po sebi se razume da kružnu usmerenost kretanja u ovom dijagramu ne treba apsolutizovati. Ovde se ne radi o neizbežnim promenama, a pogotovu ne o takvima koje bi brzo sledile jedna za drugom, nego o tendencijama koje retko kad stižu da sukcesivno zahvate isti materijal. Nije mi poznato da je neki vokal u konkretnom primeru u istoriji slovenskih jezika prošao kroz tri ili više faza ovakvih promena, a i primera za dve faze ima malo. Ipak se iz te oblasti mogu navesti oblici kao češko prostjejevsko *kuř* sa $\bar{o} > \bar{u} > \bar{ü}$ ili čakavsko hvarsko *zāl* sa $\bar{o} (= \bar{ü}) > \bar{a} > \bar{a}$ (o ovom duženju v. gore pod 2).

I 3. Tonske razlike nisu često uticale na vokalizam. Za neke štokavske jekavske govore, npr. za dubrovački, konstatovano je da dugo \bar{e} ima jednosložni refleks (*iē*) pod uzlaznim tonom, a dvosložni refleks (*ije*) pod silaznim tonom. U kajkavskom govoru Bednje kontinuant dugih uzlaznih i i u su \bar{i} odn. $\bar{ü}$, dok su pod dugim silaznim vokalom i u u diftongizirali u ei i $eü$. Oba ova slučaja su shvatljiva ako se ima u vidu činjenica da silazni ton pruža posebne pogodnosti za razvoj inicijalnog dela vokala.

U mnogim slovenačkim dijalektima različiti refleksi su udruženi sa tonskim karakteristikama vokala. Međutim, ovakav se razvoj obično tumači kao rasepljenje foneme vezano za kvantitet. Na primer, silazno intonirano o se vrlo rano produžilo na velikom delu slovenačke jezičke teritorije i zatim dalo u , dok je o pod uzlaznim akcentom ostalo kratko (u poslednjem slogu) ili je produženo tek kasnije; vokalski kvantitet takvoga o nije promenjen ili je pretrpeo promene različite od onih kroz koje je prošlo o pod silaznim tonom.

U mnogim ruskim dijalektima nalazimo dva refleksa akcentovanog o . Obično se smatra da je zatvoreniji (ili diftonški) refleks nastao pod uzlaznim

akcentom, dok se otvoreniji (odn. monofonški) refleks javio pod silaznim tonom. Ipak, nije izvesno da je sam ton ovde odgovoran za različito ponašanje istog vokala; pojedini autori smatraju da je „silazno” *o* u stvari bilo neakcentovano, dok drugi operišu duljenjem „uzlaznog” *o*, što bi značilo da je i ovde kvantitet bio faktor koji je neposredno uticao na različite vokalske reflekske.

II. Među pozicionim faktorima od značaja za sudbinu vokala u slovenskim jezicima nalaze se granice reči (početna i završna), prethodni i sledeći konsonant i vokal sledećeg sloga.

II 1. Granice reči relativno retko podstiču specifičan razvoj vokalskih fonema. Takve promene nigde ne sačinjavaju sistem; one obično zahvataju po jedan vokal, po pravilu različit u raznim dijalektima, a sami dijalekti se nalaze daleko jedni od drugih i imaju malo zajedničkog.

Početno *e* davalo je *o* u istočnoslovenskim jezicima (tip *odin*). Istina, tamo je promena $e > o$ raširena i u drugim položajima, ali po pravilu ne ispred mekog konsonanta. Tu, dakle, inicijalna pozicija daje dodatnu snagu jednoj tendenciji koja i inače postoji u jeziku. Međutim, u hrvatskom kajkavskom govoru Draganića početni položaj sprečava promenu $o > e$. Ovo nije jedini faktor koji deluje na taj način: istu promenu onemogućavaju i velari, labijali i sonant *l* ako stoje ispred *o*.

U znatnom broju kajkavskih govora finalno *-o* dalo je *-e*, što je krajnji rezultat jedne šire tendencije koja je dovela do promene $o > \bar{o}$ ili sl. u raznim položajima u velikom broju kajkavskih govora, i čak do promene $o > e$ u pojedinim grupama primera na nekim delovima kajkavskog područja. Ovde je finalna pozicija pojačala zamah jednog procesa koji se vršio i inače.

U izvesnim kajkavskim govorima *-o* je dalo *-u* iza *m*; tu je položaj na kraju reči dao posebno povoljne uslove za jedan asimilacioni proces. U jednom delu slovenačkih govora ostvarena je promena $-o > -u$ bez obzira na prirodu prethodnog konsonanta. Međutim, u nekim drugim delovima slovenačke jezičke oblasti *-o* pod dugim silaznim akcentom prešlo je u *-u*, što se uklapa u jednu širu tendenciju: u mnogim drugim govorima $\bar{o} > \bar{u}$ u svim položajima.

U češkom je finalno *-a* dalo *-e* iza mekog konsonanta; već smo istakli da je ovo samo jedan od položaja u kojima je *a* prelazilo u *e* pod uticajem konsonantskog susedstva. Slična promena $a > e$ iza mekih suglasnika vršena je u raznim slovenačkim dijalektima iza akcenta, ili se ograničavala na poslednji slog, ili čak samo na finalni položaj.

U poljskom kraj reči pruža najpovoljnije uslove za denazalizaciju nazalnih vokala. U mnogim delovima poljskog jezičkog područja denazalizacija je izvršena bez obzira na položaj u reči.

Karakteristično je da većina ovde pomenutih pojava stoji u očiglednoj vezi sa sličnim promenama koje zahvataju iste vokale na istim jezičkim područjima, ili čak u istim govorima ali u drugim položajima. U stvari je tu početna ili završna granica reči dodatni faktor koji deluje u sprezi sa drugim, osnovnijim impulsima, doprinoseći ostvarenju tendencija koje postoje nezavisno od njega.

O finalnom položaju kao faktoru koji sprečava određene promene, tj. uslovljava čuvanje distinkcija u neakcentovanom vokalizmu, v. na kraju odeljka Ia.

II 2a. Prethodni konsonant igra bitnu ulogu u razvoju vokalizma u najvećem delu češke jezičke teritorije, gde su ostvarene čak i tako dalekosežne promene kao što su $u > i$ ili $\bar{a} > i$ iza mekog konsonanta. Te su inovacije arhaične po svojoj usmerenosti: one nastavljaju proces eliminacije sekvenca meki konsonant + nepalatalni vokal, izvršen delimično poznim prasllovenskim promenama kao $o > e$, $z > b$, $y > i$ iza mekog konsonanta. Češki razvoj je uklonio veći deo onih sekvenca tog tipa koje su bile preživele prasllovenski preglas.

Mekoća prethodnog konsonanta pokazuje se relevantnom za sudbinu refleksa pojedinih nenaglašenih vokala (pre svega a) u mnogim ruskim govorima, uključujući i književni jezik. I ovde su promene asimilativne prirode.

Na sličan uticaj mekog konsonanta na sledeći vokal (vrlo često akcentovan) svode se i mnoge druge inovacije na raznim stranama.

Iza mekog konsonanta a je davalo e npr. u pojedinim ruskim, ukrajinskim i istočnobugarskim dijalektima. U ponekim jugozapadnim ukrajinskim govorima a u ovakvom položaju daje čak i , dok u mnogim slovačkim dijalektima \bar{a} iza mekog konsonanta prelazi u ia . Promeni $u > i$ u češkom jeziku pridružuje se takav proces u slovačkim županijama Gemer i Novograd, koje se ne nalaze pored češke granice.

U kašupskom prethodni meki konsonant sprečava proces promene $i > \bar{a}$. Spisak „mekih“ konsonanata relevantnih u ovom kontekstu nije jednak u raznim slovenskim idiomima. On najčešće obuhvata istorijski meke (palatalne) suglasnike, dakle j i produkte prasllovenskih palatalizacija i jotovanja (\check{c} , \check{z} , \check{s} , \check{l} , \check{n} , reflekske \check{t} , \check{d} , eventualno c , z , s'), ali i kasnije palatalizovane suglasnike tamo gde postoje u sistemu. Vidljive su i razlike u vezi s ovim. Tako u nekim govorima kašupskog područja \check{c} i \check{z} , koji su otvrdli, ne sprečavaju promenu $i > \bar{a}$, dok u jednoj drugoj zoni takvu ulogu ne igra sonant l , opet zbog otvrdnjavanja. Na sličan način, u vezi s prelaskom $a > e$ u raznim slovenačkim govorima u literaturi se pominju prethodni konsonanti j , l , \check{c} , \check{z} , \check{s} , ali ne uvek svi u raznim delovima areala te promene. U istočno-slovačkim dijalektima \check{c} , \check{z} i \check{s} sprečavali su promenu l u lu .

Disimilativne je prirode promena $i > u$ iza mekih suglasnika u nekim bugarskim govorima, kao i promena $e > o$ iza \check{s} , \check{z} u drugim govorima istog jezika i prelazak e u a iza j , \check{c} , \check{z} , ređe i (sekundarnog) l na velikom delu čakavskog područja. Isto tako na disimilaciju se svodi promena $\check{e} > a$ iza j i \check{n} (a ispred tvrdog dentala) u nekim severnijim čakavskim predelima (spisak konsonanata koji su igrali ulogu ovde nije dug svakako zato što \check{e} prvobitno nije moglo stajati iza mekog konsonanta; u datim primerima reč je o protećkom j - i o \check{n} nastalom u grupi $gn > g\check{n}$).

Možemo zaključiti da snažno delovanje mekih konsonanata na vokale čini jednu od karakteristika slovenskog jezičkog područja, ili bar većeg njegovog dela.

Ponegde se kao faktor promene javlja samo jedan mek konsonant, i to obavezno jedan od najmekših.

U znatnom delu makedonskih dijalekata, uključujući i književni jezik, iza *j-* nalazimo refleks *ɔ* mesto refleksa *e*, a u izvesnim zapadnijim slovenačkim govorima vokali kao *e*, *ɛ* i *ě* davali su *ə*, što je takođe disimilacija. Ovo poslednje ne važi za promene *ja > je* u raznim delovima poljske jezičke teritorije, *je, jə > ji* u jednom arealu u slovenačkoj Koruškoj i *I'u > I'i* u nekim bugarskim govorima. Poznati prelaz *jb > i* u većini slovenskih idioma izdvaja se time što je posle asimilacije *jb > ji* vokal apsorbovao neslogovni element.

U vezi s ulogom mekoće stoji i uticaj otvrdlih suglasnika na sledeći vokal. Klasičan je slučaj pretvaranja *i* u *y* iza *c*, *š*, *ž*, eventualno *č*, *ř* itd. u većem delu severnoslovenskog područja. Međutim, ta je promena fonološka samo tamo gde su *i* i *y* različite foneme. Dodajmo da procesi kao *y, ý > e, é* iza otvrdlih *s', z', c', š, ž, č, ř, l'* u prostrejevskom govoru u Moravskoj i *i > ĭ* iza *š, ž, č, ř* u laškim govorima češkog jezika imaju fonološki značaj. U većem broju makedonskih govora i nekim bugarskim u njihovoj blizini *ě > a* iza *c*, dok je normalni refleks *ě* u tim predelima vokal *e*.

Prethodni dentalni konsonanti mogu uticati na sudbinu *l*, uslovljavajući njegovu promenu u *lu*, u tako različitim idiomima kao što su poljski jezik i srpskohrvatski južnomoravski govori. Inače delovanje dentala na vokal koji sledi nije rasprostranjena pojava. Ipak je takav slučaj zabeležen u slovenačkom horjulskom govoru, gde iza dentala *z* i *ž* ne daju *ə*, već *ɛ*.

Prethodni labijal ili velar, dakle konsonant niske tonalnosti („grave“), uslovljava promenu *o > ó* u donjolužičkom i *o > ue* u kašupskom, i sprečava promenu **ü > ə* u kašupskom, kao i promenu *o > e* (i dalje van akcenta *> i*) u nekim jugozapadnim kajkavskim govorima. U ovom poslednjem slučaju *i* i *l* se ponaša isto kao labijali i velari, mada se danas tamo taj sonant ispred velarnih vokala izgovara kao srednje [l], a ne kao [l̥]. Očigledno se pomeranje *o* ka *e* vršilo još u doba dok je izgovor /l/ ispred *o* bio tvrd.

Prethodni labijal konzervirao je *l* u češkom, uslovljavao je promenu *l > u* u jednom pograničnom arealu koji zahvata delove srpskohrvatske, bugarske i makedonske teritorije, izazivao je proces *y > u* u raznim istočno-slovenskim dijalektima i prelazak *ɔ > a* u makedonskom govoru Radožde, gde inače *ɔ* pod akcentom daje *ä*. U gemerskom slovačkom govoru *ɔ* se iza labijala izjednačilo sa *a*, ali tu se u stvari radi o konsonantskoj promeni: tamo je *ɔ* inače dalo *va* (preko *ua*), pa je *v* disimilacijom ispalo iza labijala.

Delovanje prethodnog *v* na *o* u polapskom bilo je disimilatorno; ista kvalifikacija važi i za promene *wu, wo > wə* u izvesnim slovenačkim govorima. Nasuprot tome, u nekim prekomurskim govorima istog jezika grupe *vi* i *mi* disimilacijom su prešle u *vü* i *mü*, a *ve* u *vö*. Svodenje početne skupine sastavljene od *v* (= *w*) i slabog poluglasa na vokal *u*, na primer u štokavskom i beloruskom, obuhvata asimilatorni proces kod samoglasnika i zatim ispadanje neslogovnog glasa.

Prethodni velari (odnosno samo *k* i *g*) uslovljavali su prelazak *y* u *i* u velikoj većini jezičkih tipova na severu slovenskog sveta. Posebne je prirode

uloga (mekih) velara koji su u bugarskom govoru Široke luke sprečavali promenu neakcentovanih *e* i *i* u *ɔ*.

Sonanti *l*, *r*, *m* i *n* uslovljavali su prelazak susednog neakcentovanog *e* u *ɔ* u većem broju istočnobugarskih govora.

Dosta često, na primer u raznim makedonskim i srpskohrvatskim govorima, nazalni sonanti su izazivali zatvaranje ili centralizaciju vokala koji sledi.

Iza *r* vokal *a* davao je *e* u raznim delovima poljske jezičke teritorije, uglavnom severnim. Isti je sonant izazvao prelaz sledećeg *ě* u *e* u nekim štokavskim jekavskim govorima (tu je u stvari ispalo već stvoreno *i* u skupini $i_e > \check{e}$).

Zabeležićemo ovde da uticaj vokala prethodnog sloga nije obična pojava u istoriji vokalizma slovenskih jezika. Ta je činjenica utoliko značajnija što u susedstvu Slovena žive nosioci uralskih i altajskih jezika.

II 2b. Sledeći konsonant je vrlo često uticao na vokale u slovenskim jezicima. I ovde je od svih konsonantskih odlika mekoća igrala najveću ulogu. Budući da je u slovenskim jezicima mekoća konsonanta u velikom delu slučajeva rezultat delovanja sledećeg vokala, pojava je donekle slična germanском umlautu. Ipak, tu postoje i krupne razlike. Dok je umlaut aktivna asimilacija, u slovenskim jezicima mekoća sledećeg konsonanta najčešće sprečava vokalsku promenu u pravcu koji se kreće suprotno od umlauta. Tako je u istočnoslovenskom *e* davalo *ʼo* ako nije sledio mek konsonant. U istočnobugarskom, $\check{e} > ʼa$ pod sličnim okolnostima.⁴ U poljskom su ostvarena oba razvoja ($e > ʼo$ i $\check{e} > ʼa$), ali pod osetno drukčijim glasovnim uslovima. Promene su izvršene samo ako je sledeći konsonant bio neumekšani dental, tj. jedna od fonema /t d s z n l r/, iza koje nije stajao vokal prednjeg reda. Nemarkirani kontinuant praslovenskog akcentovanog *e* u ruskom je *ʼo*, a u poljskom *e*. Ovo je naročito vidljivo kod finalnog *-e*, u ruskom pretvorenog u *-ʼo*, a u poljskom sačuvanog. Opisani uticaj tvrdih dentala na razna pomeranja prednjih vokala unazad karakterističan je za celu lehitsku grupu, a u manjoj meri i za lužičke jezike. Sve ovo svedoči o snažnoj evolutivnoj povezanosti između susednih vokala i konsonanata. Ta veza, kao fakat dijahronične tipologije, spada i u odlike praslovenskog jezika. Severniji slovenski jezici (ne svi u jednakoj meri) i istočnobugarski sačuvali su ovu osobenost, dok su srpskohrvatski, slovenački i glavnina makedonskih govora pretrpeli duboku promenu, tako da su konsonanti i vokali postali uzajamno mnogo nezavisniji i samo u vrlo ograničenoj meri utiču jedni na druge. Ovaj se fakat ne može odvojiti od okolnosti da u tom arealu konsonantska palatalizacija nevelara nikad nije dobila fonološki status, nego je čak praktično iščezla na alofonskom planu. Jedini dokaz da je prvobitno slovensko stanje ikad postojalo u zapadnoj polovini južnoslovenske oblasti pruža rascepljenje foneme *ě* u znatnom delu čakavskih govora, regulisano istim okolnostima kao u poljskom (s tim da su u čakavskom refleksi *i* i *e* na mestu poljskih *e* i *a*).

⁴ U bulgaristici se operiše pojmom mekog konsonanta ili mekog sloga (tj. sloga s palatalnim vokalom, koji u bugarskom ne umekšava prethodni suglasnik onako kao npr. u ruskom).

U mnogim severnoruskim dijalektima meki suglasnici deluju na zavarivanje $\acute{e} > i$; pod sličnim uslovima u polapskom nalazimo $e > i$. Položaj između dva meka konsonanta uslov je da a pređe u e u ruskim arhangeljskim govorima i u gornjolužičkom jeziku. Slično tome, u nekim bugarskim dijalektima do promene $a > e$ iza palatalnih konsonanta dolazi jedino ako sledi mek slog (*šaba*, ali *žebi*). U delu slovenačkih govora u Roškoj dolini na zavarivanje refleksa e , \acute{e} i \acute{e} utiče sledeći konsonant ako je po poreklu palatalan. U takvom slučaju kontinuant tih vokala je e , a u drugim položajima e ili a .

Asimilacijskog su karaktera i prelaz $a > e$ pred istosložnim j u dijalektima raznih jezika (poljskog, češkog, slovenačkog, srpskohrvatskog itd.), prelaz $\acute{e}j$ u ij (nezavisno od strukture sloga) u štokavskim jekavskim i delu ekavskih govora i u bugarskom hvojnenskom govoru, kao i prelaz $ej > ij$ u slovenačkom govoru Kneže u Austriji. U većini slovenskih jezika poluglasi su u raznim položajima ispred j davali i . U govoru Spodnje Ložnice u istočnoj Sloveniji zabeležen je i prelaz $\acute{o} > u$ pred istosložnim j , a ponegde na slovenačkoj teritoriji \acute{o} je dalo i pred istosložnim n . U nekim slovenačkim govorima u Koruškoj akcentovano e davalo je i pred istosložnim $\acute{t} > \acute{c}$. Sve ovo daje povoda za zaključak da je, za razliku od uticaja prethodnog konsonanta, koji je ponekad dovodio do asimilacije, a ponekad do disimilacije, delovanje sledećeg konsonanta bilo praktično uvek asimilatorno, bilo da je u pitanju iniciranje promene ili njeno sprečavanje.

Svojevrsan pandan promenama tipa $a > e$ pod dejstvom mekih konsonanta predstavlja prelazak e u ja ispred tvrdih suglasnika u zapadnim donjolužičkim govorima. U bugarskim podbalkanskim dijalektima neakcentovano $i > \acute{z}$ ispred tvrdog sloga ili tvrdog krajnjeg suglasnika.

Pod delovanjem velara koji sledi u nekim jugozapadnim kajkavskim govorima o pred akcentom prešlo je u u . Promena $i > u$ ispred h zabeležena je u bugarskom govoru Široke lžke.

Okluzija sledećeg konsonanta igra veliku ulogu u vezi s refleksima nazalnih vokala u lehitskoj oblasti, a takođe i u onim makedonskim i slovenačkim govorima koji čuvaju ostatke rinezma. Dobro je poznato da se ispred okluziva nazalni vokali najlakše dekomponuju u sekvencu oralni vokal + nazalni sonant, dok u ostalim položajima dolazi do izražaja tendencija čuvanja nazalnosti vokala ili njegove denazalizacije.

U velikom delu bugarskih dijalekata, uključujući i književni jezik, konsonantska konstelacija koja sledi iza refleksa r ili l odlučuje hoće li njegov refleks biti \acute{z} + likvida (dakle $\acute{z}r$, odn. $\acute{z}l$) ili likvida + \acute{z} (tj. $r\acute{z}$, $l\acute{z}$). Ova pojava spada u stvari u domen distribucije konsonanta, tj. inventara konsonantskih grupa.

Sonanti l , r , m i n izazivali su promenu prethodnog nenaglašenog e u \acute{z} u većem broju istočnobugarskih govora.

Asimilatorna moć $[y]$ u slovenačkim govorima ogleda se u prelasku mnogih (ponegde i svih) vokala u o ili u ispred istosložnog y . Slične pojave ($e\acute{y} > o\acute{y}$, $a\acute{y} > o\acute{y}$ itd.) zabeležene su i na mnogim drugim stranama, npr. na poljskom, ukrajinskom i beloruskom tlu.

Svakako je i prva faza delovanja nazalnih sonanata asimilatorna, tj. susedni vokal se nazalizuje. Kasniji putevi razvitka tog vokala najčešće vode zatvaranju. Pojava je obična u mnogim jezicima, ali njeni modaliteti variraju. Tako na raznim stranama imamo $a > ə$, $a > o$, $a > u$, $o > u$, $e > y$, $e > i$ itd. Ponegde je uslov za promenu da nazal pripada istom slogu kao i prethodni vokal. Kod prednjih vokala zabeleženo je i otvaranje ispred nazala (npr. $iñ > eñ$, $eñ$ i čak $añ$ u pojedinim poljskim dijalektima). Ovakva vrsta delovanja nazala na vokal odgovara sudbini praslovenskih nazalnih vokala u jezicima kao što su ruski ili češki ($ə$ se zatvara u u , ali se e otvara u a). Posebnu pažnju privlači pretvaranje e u o ispred nazala u govoru mesta Libiaž zapadno od Krakova.

Delovanje r na prethodni vokal po pravilu vodi otvaranju. Tako grupa ir često daje $ēr$, er ili sl., a grupa $er > ar$. Međutim, u nekim severnijim poljskim dijalektima nalazimo promenu $a > e$ ispred istosložnog r .

Sonanti l i $l̃$ izazivaju pretvaranje prethodnog e u $ō$ u nekim slovenačkim govorima u Koruškoj.

II 2c. Slučajevi uticaja vokala sledećeg sloga nisu sasvim retki, ali se svaki put radi o malim arealima.

U slovenačkom govoru Breznice u Koruškoj refleks kratkih e , $ẽ$ i $ě$ je $ẽ$ ili e ako sledeći slog sadrži visok vokal, inače su ti vokali davali a . U izvesnim ukrajinskim dijalektima zabeležena je promena nenaglašenog o u u pod istim uslovima. U nekim jugozapadnim kajkavskim govorima sudbina o u mnogom zavisi od vokala sledećeg sloga. Ako je taj vokal a , vršena je asimilacija $o > a$. Ako je u sledećem slogu bio visok ili srednji vokal, predakcenatsko o je davalo i , ali ako je vokal sledećeg sloga bio u , i samo o prelazilo je u u . U raznim štokavskim govorima promena $ě > i$ u primerima kao *sěkira* ili *vědrica* uslovljena je prisustvom i u sledećem slogu. U arealu čuvanja fonološke individualnosti $ě$ (= [ɛ]) u severozapadnoj Srbiji javljaju se ponegde primeri tipa *ežesti* < *izěsti*. U svim ovim slučajevima vokal sledećeg sloga utiče da se promena ostvari, a sama promena je asimilacija. Upravo suprotna je priroda fenomena u nekim severnoruskim govorima, gde svako e daje o , osim e ispred sloga s akcentovanim u (tip *beru*). Tu vokal sprečava promenu, i to delovanje ima karakter disimilacije.

U ruskim i beloruskim dijalektima s tzv. vokalskim redukcijama vokalizam akcentovanog sloga često utiče na vrednost predakcenatskog vokala (disimilativno akanje, asimilativno i disimilativno jakanje). U te pojave, inače dobro poznate i odlično opisane u nauci, ovaj se rad neće upuštati, budući da nema opozicije između rezultata „redukcije” izazvanih različitošću vokala u sledećem slogu.⁵

⁵ Osvrt na uticaj susednog vokala ovde će izostati. Poznato je da se hijatus (tj. sekvenca dvaju vokala) na mnogim stranama ukida kontrakcijama koje impliciraju asimilacije. Međutim, ishod kontrakcije je zamena dvaju vokala jednim; stoga takve pojave ne ulaze u tematski okvir ovog priloga. Pogotovu se ovde ne možemo osvrtni na fenomene gubljenja vokala (sinkope, apokope itd.).

Razgledavši materijal, možemo konstatovati da su glasovi koji slede iza vokala u slovenskim jezicima igrali veću ulogu od onih koji im prethode. Drugim rečima, regresivnih uticaja bilo je više nego progresivnih, ali su i jedni i drugi bili česti, raznovrsni i značajni.

★

Bilo bi moguće i dalje nagomilavati činjenice⁶, ali i ovo što je dosad rečeno dovoljno je da se izvedu određeni zaključci.

Za slovenski jezički svet u celini karakterističan je snažan uticaj triju faktora na različitu refleksaciju prvobitno istih vokalskih fonema (definisanih inherentnim odlikama). Ti su faktori akcenat (tačnije neakcentovanost), kvantitet i mekoća susednog konsonanta. Uticaj ostalih konsonantskih faktora je znatno manji (broj slučajeva je znatan, ali njihovi areali obično nisu prostorni), dok početak i kraj reči, tonske distinkcije, kao i dejstvo drugih vokala, igraju podređenu ulogu ili su sasvim beznačajni.

Ove opšte konstatacije tiču se ukupnosti slovenskih idioma, ali ne važe i za svaki idiom posebno. Štaviše, nema nijednog slovenskog jezika u kojem bi sva tri pomenuta faktora bila vrlo aktivna. Za istočnoslovenske jezike, kao i za najistočniji deo južnoslovenske oblasti, karakteristična je kombinacija uticaja akcenta i konsonantske mekoće. U zapadnoslovenskoj oblasti naj-snažnije je bilo delovanje kvantiteta i konsonantske mekoće. U slovenačkom jeziku i njemu najbližim srpskohrvatskim dijalektima bitna je bila uloga kvantiteta, a od značaja je često bio i akcenat. U mnogim drugim kajkavskim i čakavskim govorima intenzivno je delovao kvantitet, a akcenat vrlo malo. Za štokavsko narečje u celini i za jedan deo susednih čakavskih i kajkavskih govora, a takođe i za veći deo makedonskih i poneke zapadnobugarske govore karakteristično je slabo ili skoro nikakvo dejstvo sva tri nabrojana faktora.

Izložena slika u velikoj meri odgovara inventaru fonoloških distinkcija u navedenim područjima. Tako su na primer u istočnoslovenskom i istočnobugarskom arealu došli do izražaja upravo akcenatska opozicija i konsonantska mekoća, dakle pojave koje karakterišu fonološki sistem na tom zemljištu. Ipak, stvari ne stoje tako prosto. Ima primera i za krupnu ulogu fonoloških distinkcija kojih danas više nema na odgovarajućem tlu, a s druge strane i za izostanak uticaja distinkcija koje su u sistemu stabilno prisutne. U poljskom centralno mesto pripada dejstvu kvantiteta, koji odavno nije živ u tom jeziku. U češkom je delovanje konsonantske mekoće bilo jače nego što bi se moglo očekivati prema sadašnjem mestu te pojave u fonološkim inventarima čeških dijalekata. Međutim, u srpskohrvatskom, gde je akcenat distinktivan u skoro svim dijalektima, njegovo se dejstvo zapaža samo u ponekom periferijskom govoru. To se može povezati s okolnošću da su u srpskohrvatskom najčešće prisutni osim akcenta i kvantitet i ton, ali takvo objašnjenje ne bi bilo dovoljno: isti fenomeni distinktivni su i u mnogim slovenačkim govo-

⁶ Naravno, ovakav rad ne može imati pretenzije da nabroji sve pojave u domenu o kojem je reč, niti da precizno i iscrpno opiše areale obuhvaćenih pojava.

rima, uključujući i jedan deo onih u kojima se van akcenta razlikuje manje vokala nego pod akcentom. Uostalom, ni uloga kvantiteta u štokavštini nije u srazmeri s njegovim živim čuvanjem u glavnini govora tog narečja. Iz ove slike mogu se izvoditi bar dve vrste zaključaka: o nekadašnjem „odnosu snaga” između fonoloških distinkcija u pojedinim jezicima, i o prirodi akcentatskih i kvantitetskih kontrasta, koja svakako nije bila jednaka tamo gde je dejstvo tih faktora ostavilo neizbrisiv trag na vokalizmu i tamo gde njihovog uticaja nije bilo.

Beograd

Pavle Ivić

S u m m a r y

P a v l e I v i ć

FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF VOWELS
IN SLAVIC LANGUAGES

The development of the vocalism in all Slavic languages was basically a simplification of the pattern. However, the modalities of the process were deeply different. Only one fact is present everywhere: the different fate of two categories which can be termed, for the sake of brevity, „classical vowels” (i e a o u) and „specific Slavic vowels” (y ъ њ ě ę ѿ [and ǫ ǫ' ǫ' ǫ']). All classical vowels survived the changes in virtually all Slavic dialects whereas the inventory of specifically Slavic vowels underwent a drastic reduction everywhere. The most widespread changes in the vocalism of Slavic dialects were phonemic mergers. However, in most dialects phonemic splits also took place. In the bulk of Serbo-Croatian and Macedonian dialects such splits were infrequent and restricted to some of the specifically Slavic vowels. In all other languages (and in some peripheral Serbo-Croatian and Macedonian dialects) classical vowels, too, often underwent phonemic splits. In some areas (Kashubian, certain Moravian dialects) none of the classical vowels remained untouched by such processes.

Phonemic splits in Slavic vowels were triggered by the influence of prosodic phenomena (I) or positional circumstances (II):

I 1. Stress (very frequently, especially in Eastern Slavic and in the East of the South Slavic area);

I 2. Quantity (very frequently, especially in Western Slavic and in the westernmost South Slavic dialects);

I 3. Tone (rarely);

II 1. Relation to word boundaries (*a*. initial, *b*. final — infrequently, especially *a*);

II 2. Relation to other phonemes in the chain (*a*. preceding consonant, *b*. following consonant, *c*. vowel of the following syllable — types *a* and *b* are widespread, type *c* is rare).

There are practically no cases of an influence of the vowel in the preceding syllable.

The impact of stress is usually manifested in the existence of two vocalic patterns: a richer one under stress, and another, consisting of fewer units, in unstressed position.

The typical development in vocalic patterns reshaped by the influence of quantity includes the phenomena of the narrowing of long vowels and the widening of short vowels.

Consonantal „softness”, i.e., palatal or palatalized pronunciation, is the most important among the consonantal features relevant in categories II 2a and II 2b. The

crucial role played by consonantal softness constitutes a major typological characteristic of most Slavic languages.

The Slavic linguistic territory is strongly differentiated with respect to the importance of various factors influencing the development of vowels.

The majority of developments in the East Slavic languages are connected with either stress or consonantal softness.

Quantity and consonantal softness were the most active factors in the West Slavic area.

In the Slavic South, East Bulgarian joins the East Slavic languages, whereas in the Slovene and the Westernmost Serbocroatian dialects the most momentous developments are those caused by the influence of quantity. The relatively few instances of phonemic splits in vowels in the rest of the South Slavic area are due to the influences of a number of factors; none of them played a major role.